

UDK 347.735 (470)**KREDİT VƏ BANK KREDİTLƏŞMƏSİNİN
HÜQUQİ TƏBİƏTİ VƏ MAHİYYƏTİ****R.A.GÖYÜŞOV*****AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu
Rufat.Goyushov@mail.ru***

Məqalədə hüquqi kateqoriya kimi kreditin mahiyyəti ilə əhatə olunan bir çox anlayışlar təhlil olunur. Hüquq ədəbiyyatlarında kreditlə əlaqədar qeyd olunan - müvəqqəti sərbəst vəsaitlərin toplanması, yerləşdirilməsi və verilməsi ilə əlaqədar yaranan öhdəlik münasibətləri kimi fikirlər araşdırılır.

Burada həmçinin kreditləşmənin hüquqi rejiminin kompleks təhlilinin zəruriliyi də vurğulanur. Qeyd olunur ki, kreditin hüquqi rejimi anlayışı kreditləşməni və kredit resurslarının yaranması anlayışlarını əlaqələndirir. Araşdırılan problemlə əlaqədar xarici ölkələrin təcrübəsində olan fərqli baxışlar təhlil olunur.

Açar sözlər: kredit müqaviləsi, pul öhdəlikləri, hüquqi rejim, kredit resursları

Hüquqi kateqoriya kimi kreditin mahiyyəti haqqında məsələ hər zaman müzakirə obyektidir. Müasir dövrdə kredit ifadəsi ilə bir çox anlayışlar əhatə olunur. Bir sıra alimlər hesab edirlər ki, kredit dedikdə pul vəsaitlərinin verilməsi ilə əlaqədar yaranan öhdəlik münasibətləri başa düşülməlidir. Hüquq ədəbiyyatlarında kredit müvəqqəti sərbəst vəsaitlərin toplanması və yerləşdirilməsi üzrə pul öhdəliklərinin forması kimi nəzərdən keçirilir. A.L.Ustenko (17, 178) və F.C.Massarıgin (10, 421) krediti müəyyən haqq müqabilində geriye qaytarılması şərti ilə borca verilən əmlakın və pul vəsaitlərinin hərəkətində ifadə olunan münasibətlər sistemi kimi xarakterizə edirlər.

Verilən anlayışlar mücərrəd xarakterlidir. Bu anlayışlar kredit müəssisələrinin depozit əməliyyatlarına, istiqrazlara və digər qiymətli kağızların buraxılışına da aid edilə bilər. Digər tərəfdən verilən anlayışlar kredit müəssisələrini kreditləşmənin subyektini kimi müəyyən etmir və eynilə investisiya pensiya və digər fondlara da tətbiq oluna bilər və daha çox kreditin iqtisadi əlamətlərini xarakterizə edir.

Hər şeydən öncə bilməliyik ki, kredit pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsini şərtləndirən hüquq münasibətidir. L.K.Voronova (4, 332) hesab edir ki, kredit

müqaviləsinə görə bir tərəf borc verən digər tərəfə borcalana onlar arasında bağlanmış müqavilədə nəzərdə tutulan miqdarda və şərtlərlə maddi nemətlər verir. Bu cür yanaşmaya əsasən kredit müəyyən öhdəliyin icra olunduğu təqdirdə ödənişin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan hesablaşma şərtlərindən biridir.

Bir qrup tədqiqatçılar hesab edirlər ki, kredit pul vəsaitlərinin və cinsən müəyyən olunan əşyaların kreditləşmə prosesində müqavilədə nəzərdə tutulmuş miqdarda və şərtlərlə digər tərəfin mülkiyyətinə verilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlərdir. Bu yanaşma daha məntiqlidir. Lakin bu halda kredit və borc arasındakı fərq itəcəkdir.

A.L.Popov qeyd edir ki, kredit haqqında ənənəvi baxışların silinməsi baş verir. O kredit münasibətləri sferasına əmtəə-pul, maliyyə və sığorta sahəsinə aid münasibətlər çərçivəsində mövcud olan əksər əməliyyatları daxil etməyi təklif edir. Bu cür daxil etməyə əsas kimi, bu əməliyyatların əksəriyyətində əmtəənin (iş və xidmətlərin) dəyərinin qarşılıqlı olaraq ödənilmə vaxtında olan intervaldır. Burada interval dedikdə əmtəələrin verilməsi və dəyərinin ödənilməsi vaxtları arasındakı fərq başa düşülməlidir. Təcrübədə bağlanmış bir çox əqdlərin qarşılıqlı icrası üzrə vaxt intervalı sifirə bərabərdir.

Bu mövqeyi bölüşməyərək onu qeyd etmək istərdik ki, maliyyə vəsaitlərinin hərəkəti və əmtəələrin alqı-satqısı öz aralarında heç bir ümumi əlamətə malik deyildirlər.

Yuxarıda göstərilən arqumentlərə onu əlavə etmək olar ki, alqı-satqı müqaviləsi çərçivəsində bir çox əqdlərin icrası halı üçün zaman intervalı xarakterikdir və burada pul sadəcə ödəniş vasitəsi kimi çıxış edir və kredit vəsaitlərinin hərəkətinin müəyyən edici əlaməti deyildir. Bu əlamətin yalnız zahirən kredit münasibətləri çərçivəsində ödənişin təxirə salınması ilə əlaqədar oxşarlığı vardır.

Alqı-satqı müqavilələrində əldə olunmuş əmlaka mülkiyyət hüququnun alıcıya keçməsi qaydası hakimdir. Burada mübadilə var və vəsaitlərin müvəqqəti istifadəyə təqdim olunması və kreditə məxsus geri qaytarma şərti, yəni pul vəsaitlərinin borc verənə qaytarılması ilə dövryyəsi tamamlanmır.

Göndərmə, daşıma və podrat müqavilələri kredit əlamətlərinə malik olan mülki dövryyənin müstəqil müqavilələridir. Əlbəttə ki, bu halda biz kredit münasibətlərinin geniş mənada anlayışını vermiş olarıq. Bu yanaşma özündə bank və əmtəə kreditindən ibarət münasibətləri birləşdirir. Misal olaraq kitabında verilən anlayışı göstərmək olar, “kredit – pul vəsaitlərinin və cinsən müəyyən olunan əşyaların kreditləşmə prosesində müqavilədə nəzərdə tutulmuş həcmdə və miqdarda digər tərəfin mülkiyyətinə verilməsi ilə əlaqədar yaranan kredit münasibətləri başa düşülür. Kredit və kredit münasibətlərinin anlayışına bu cür yanaşma hüquq ədəbiyyatlarında geniş yayılıb (5, 480).

Kredit münasibətlərinin hüquqi anlayışının verilməsinə yönələn tələblərin dairəsi kifayət qədər böyükdür. Bu istiqamətdə olan çətinliklər və onların həlli cəhdləri ilə birlikdə o faktı aydındır ki, kreditin iqtisadi əlamət-

lərini tam əks etdirən hüquqi anlayışını verməyə aşağıdakı şərtlər mane olur.

Birincisi, kredit iqtisadi kateqoriya olmaqla kredit münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsinin əsasını təşkil edir;

İkincisi, kreditin hüquqi tərifini verərkən kredit müqaviləsinin bağlanması ilə yaranan iqtisadi münasibətləri hüquqi formada ifadə etmək lazımdır.

Hüquq ədəbiyyatlarında kreditə həm geniş həm də məhdud mənada anlayış verilir. Məsələn L.Q.Yefimova kredit münasibətlərini hüquqi cəhətdən xarakterizə edərkən yalnız kommertiya bankları tərəfindən bağlanmış kredit müqavilələrinə istinad edir (7, 26-29).

Bu halda kredit dedikdə kredit müəssisələrinin təşkilatlara və vətəndaşlara pul vəsaitlərinin müəyyən müddətə geri qaytarılması şərti ilə əvəzli olaraq verilməsindən yaranan hüququ münasibətləri başa düşülür. Bu şərtlər həmçinin kreditləşmənin hüquqi məzmununu açan prinsiplərdir.

Beləliklə, hüquq ədəbiyyatlarında verilən hüquqi anlayışların analizindən çıxış edərək orada verilən ümumi nəticəyə qoşulmaq olar. Həmin nəticəyə görə kreditin hüquqi təbiətini adekvat olaraq əks etdirən hüquqi anlayış müasir dövrə qədər hələ ki, yoxdur. Buna səbəb kimi bu kateqoriyanın hüquqi tərifinin kifayət qədər tədqiq olunmaması ilə əlaqədardır. Kredit anlayışı ilə yanaşı bank fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən olan kreditləşmə anlayışının tədqiq olunmasına zərurət vardır.

Kreditləşmə ifadəsi iqtisadi nəzəriyyədə çox işlədilir, lakin bizim üçün bu ifadənin hüquqi mənasının müəyyən olunması vacibdir. Kreditləşmə kredit təşkilatı tərəfindən daimi olaraq peşəkarcasına müqavilə əsasında pul vəsaitlərinin fiziki və hüquqi şəxslərə verilməsindən ibarət olan bir fəaliyyətdir.

Kreditləşmə bank fəaliyyətinin elementlərindən biri olmaqla daha geniş izaha ehtiyacı vardır. 16 yanvar 2004-cü il tarixli Banklar haqqında A.R. Qanunun 32-ci maddəsində bank fəaliyyətinə anlayış verilməməklə bank fəaliyyətinin növləri və kredit təşkilatları ilə bağlanmış əqdlər sadalanır.

Əlamətinə görə bu fəaliyyət sahibkarlıq fəaliyyətidir və müstəqil olaraq şəxsin öz riski əsasında ardıcıl və sistemik olaraq müəyyən gəlirin əldə olunmasına yönəlib. Qeyd olunan sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyəti onun məzmununda əks olunmaqla özündə pul vəsaitlərinin toplanması ilə əlaqədar faktiki və hüquqi hərəkətlərin vahid sistemdə birləşməsi və bu vəsaitlərin müəyyən müddətdən sonra istifadəyə görə haqqın ödənilməsi və geriye qaytarılması şərti ilə yerləşdirilməsi və pul hesablaşmalarının həyata keçirilməsi elementlərini birləşdirir. Sadalanan üç elementlə yanaşı məzmununa digər köməkçi və əlavə fəaliyyət növləri də daxil edilə bilər.

Bank fəaliyyətinin digər mühüm cəhəti onun forması ilə müəyyən olunur. Belə ki, bu fəaliyyət xüsusi qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada yalnız Mərkəzi Bankın verdiyi lisenziya əsasında həyata keçirilir. Bank fəaliyyətinin aşağıdakı əlamətləri qeyd etmək olar:

- bu fəaliyyətin bilavasitə predmetini pul və onların iqtisadi proses-

lərdə dövriyyəsinin təmin olunması təşkil edir.

- bu fəaliyyət yalnız bankın maraqları naminə deyil həmçinin bankla bilavasitə hüquq münasibətlərində olmayan şəxslərin maraqları naminə həyata keçirilə bilər.
- müvafiq icazəsi olmayan şəxslər tərəfindən həyata keçirilə bilməz.
- ticarət istehsal və sığorta fəaliyyəti deyildir.

Bank fəaliyyətinin sadalanan əlamətləri Banklar haqqında Qanunun 32-ci maddəsində verilən anlayışla əhatə olunur. Hesab edirik ki, bu anlayışın müəyyən qədər düzəlişə ehtiyacı vardır.

Birincisi, bank fəaliyyəti iqtisadi proseslərdə pul vəsaitlərinin dövriyyəsinin təmin edir müddəası mücərrəd xarakterlidir. Bu daha çox bank fəaliyyətinin predmetini deyil onun əhəmiyyətini müəyyən edir.

İkincisi, unutmazlıq lazımdır deyil ki, banklar yalnız pul vəsaitləri ilə işləmirlər, digər fəaliyyəti də göstərirlər ki, bunların arasında müştərilərə məxsus sənədləri və qiymətli əşyaları saxlamaq üçün sənədlərin təqdim olunmasını göstərmək olar.

Üçüncüsü, heç də elə hesab etmək lazım deyil ki, bank fəaliyyətinin bütün istiqamətləri kredit təşkilatlarının inhisarındadır. Əlbəttə ki, pul vəsaitlərinin emissiyası Mərkəzi Bankın səlahiyyətindədir. Fiziki şəxslərdən depozitə vəsait qəbul etmək yalnız banklara aiddir, lakin qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyət göstərmək, investisiya fəaliyyəti və hesablaşmaları kredit təşkilatı kimi fəaliyyət göstərməyən şəxslərdə həyata keçirə bilərlər.

Bankalar haqqında Qanunun 33.1-ci maddəsində banklar tərəfindən həyata keçirilməyən fəaliyyət növləri sadalanır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrdə banklar müəyyən hədlər çərçivəsində turizm sahəsində sığorta əməliyyatları apara bilərlər (misal üçün, Fransa bankları turizm sahəsində sığortanı həyata keçirə bilərlər).

O.M.Oleynikin fikrinə görə bank fəaliyyəti vahid bank sisteminin iştirakçısı kimi xüsusi subyektlərin daimi olaraq ödəniş, saxlama və əmtəə kimi pul, qiymətli kağızlar və valyuta dəyərləri ilə əlaqədar bağladığı əqdərin sistemidir (12, 257). O.M.Oleynik qeyd olunan anlayışı bank fəaliyyətinin məzmununun mahiyyəti ilə onun iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alaraq verir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bank fəaliyyətini bu cür izah edərkən onun məzmununda hüquqi fakt kimi əqd əlamətinə malik olmayan hərəkətlər istisna olunur. Əgər məsələyə bu cür yanaşsaq o zaman pul və valyuta vəsaitləri ilə əlaqədar olmayan fəaliyyət bank fəaliyyəti sayılmayacaqdır.

Müştərilərlə bağlanmış müqavilələrdə nəzərdə tutulan şərtlərlə və qaydada pul vəsaitlərinin borca verilməsi kredit təşkilatların fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Uzun müddətli kredit layihələri daha çox iqtisadiyyatın kredit vəsaitlərinin cəlb olunmadan dirçəlişi çətin ola bilən sahələrinin inkişafına səbəb olur.

Kredit vəsaitlərinin cəlb olunmasının təcrübədə rast gəlinən səbəbləri

müxtəlifdir. Bunların arasında borc alanın şəxsi vəsaitlərinin olmaması, qısa zaman anında böyük məbləğdə pul vəsaitinə ehtiyacın yaranması, iqtisadi məqsədə uyğunluq kimi səbəblər çıxış edir. İqtisadi məqsədə uyğunluq fərqli məqamlarda özünü göstərə bilər, məsələn istehsal və ticarət fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan gəlirin kredit faizlərindən yüksək olması. Bu hal müştərinin kredit qabiliyyətinin yüksək olmasından xəbər verir. Kredit vəsaitlərinin cəlb olunmasının göstərilən səbəbləri əlbəttə ki, sadalananlarla kifayətlənmir.

Kreditləşmənin mahiyyəti belə bir sadə ideya üzərində qurulur ki, fiziki və hüquqi şəxslərin bank və ya digər kredit təşkilatlarında müvəqqəti olaraq yerləşdirilmiş sərbəst pul vəsaitlərini almaqla borcalan şəxsi vəsait çatışmamazlığını kompensasiya edir, həmin vəsaitlərdən istifadə etməklə ona verilən kreditlərin faizlərini ödəyir.

Bank fəaliyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü olduğunu nəzərə alaraq onun aşağıdakı əlamətlərini qeyd etmək olar: birincisi, bu fəaliyyət müstəqil və şəxsi təşəbbüskarlığın hökmü ilə olduğu bir fəaliyyətdir; ikincisi, bu subyektin öz riski və məsuliyyəti əsasında qurduğu bir fəaliyyətdir; üçüncüsü, bu gəlirin əldə olunmasına yönələn bir fəaliyyətdir; dördüncüsü, bu dövlət qeydiyyatında keçməli olan bir fəaliyyətdir.

Ümumi qəbul olunan fikrə görə kreditləşdirmə kommersiya fəaliyyətinin növü olmaqla müəyyən gəlirin əldə olunmasına yönəlir. Sistemik və peşəkar olaraq mənfəətin əldə olunmasına yönələn fəaliyyət qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada rəsmiləşdirilməlidir. K.K.Lebedevin qeyd etdiyi kimi, kommersiya banklarının əsas təyinatı vətəndaşlara və təşkilatlara münasibətdə hesablaşma – kassa əməliyyatlarının və kredit xidmətlərinin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bankların bu istiqamətdə fəaliyyəti ictimai zəruri xarakterlidir və ictimai faydalı məqsədlərə yönəlir. Gəlir isə iqtisadi fəaliyyəti şərtləndirir və bank fəaliyyətinin qanunauyğun iqtisadi nəticəsidir. Odur ki, gəlir əldə etmək ictimai faydalı məqsədlər xaricində bu fəaliyyətin əsas məqsədi sayılmalıdır (9, 149).

Bankların gəlir əldə etmək istəyini onların fəaliyyətinin digər əsas məqsədlərindən ayırmaq lazım deyil. Bu məqsədlər sırasında maddi nemətlərin və onların dövriyyəsi əldə olunan gəlirin iqtisadi bölgüsünü təmin etməyə yönələn hərəkətlərdə vardır. Kommersiya bankı gəlir əldə etmək məqsədilə kapitalın dövriyyəsinə təmin edən təşkilatdır. Kreditlərin verilməsində vasitəçilik etmək kommersiya banklarının vacib funksiyasıdır. Sərbəst pul vəsaitlərinin sahibləri ilə pul borc götürən şəxslər arasında bilavasitə kredit münasibətlərinin yaranmasına mane olan hal təklif olunan məbləğlə tələb olunan məbləğlər arasında uyğunsuzluğun olmasıdır (13, 171).

Bankların fəaliyyəti sahibkarlıq fəaliyyəti olduğu üçün hər zaman müəyyən risklə bağlıdır. Banklar haqqında AR qanununun 31.2-ci maddəsində göstəriləndiyi kimi, banklar məcmu kapitalını və likvid ehtiyatlarını daimi olaraq müəyyən olunmuş səviyyədə saxlamalı, öz öhdəliklərini yerinə yetirmək və

zərərə yol verməmək üçün aktivlərin qiymətdən düşməsinə qarşı zəruri tədbirlər görməli, mühasibat sənədlərini və digər zəruri sənədləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərtib etməli, bankın fəaliyyətinə nəzarət mexanizmlərini formalaşdırmalı və tətbiq etməli, zərərin əmələ gəlməsi *riskini* maksimal şəkildə azaltmaq məqsədi ilə aktivlərin diversifikasiyasını (bölüşdürülməsini) təmin etməlidirlər.

Kredit riskləri üzərində nəzarət AR Mərkəzi bankı tərəfindən həyata keçirilir. Mərkəzi Bank bankların fəaliyyət riskini azaltmaq, əmanətçilərin və kreditörlərin mənafelərini qorumaq məqsədilə Banklar haqqında AR Qanununda nəzərdə tutulan normativ və tələblərdən başqa beynəlxalq bank nəzarəti praktikasında qəbul olunmuş əlavə normativlər və tələblər müəyyən etmək hüququna malikdir.

Risk dedikdə, adətən mümkün təhlükə, uğursuzluq başa düşülür. Kommersiya riski – sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı sahibkarın xətaləri ilə şərtlənməyən mümkün xoşagəlməz əmlak nəticələri başa düşülür (15, 17).

Kredit riski dedikdə isə borcalanın üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməməsi və ya lazımı qaydada yerinə yetirməməsi ilə əlaqədar kredit təşkilatının məruz qala biləcəyi itkilər başa düşülür. Bank riskləri müxtəlif faktorlarla bağlı ola bilər. Şərti olaraq bu riskləri daxili və xarici risklərə bölmək olar. xarici risklərə bankın fəaliyyəti ilə əlaqədar olmayan siyasi, iqtisadi və digər amillər aiddir.

Daxili risklər bankların əsas və əlavə fəaliyyətlərində yaranan amillərlə əlaqədardır. Bu amillərin sırasına verilmiş kreditlər üzrə əsas borcun və faizlərin vaxtında ödənilməməsini, kredit faiz dərəcələrinin və valyutanın kursunun dəyişməsini, hüquqi riskləri aid etmək olar. Hüquqi risklər sırasına kredit müqaviləsinin və öhdəliyin icrasını təmin edən müqavilələrin etibarsız sayılması, təminatın itirilməsini, borcun tutulması ilə əlaqədar məhkəmə xərcləri, girov qoyulmuş əmlakın saxlanılması və ona ödəmənin yönəldilməsi kimi xərcləri aiddir.

Kreditləşmənin hüquqi rejimi ilə əlaqədar sualı təhlil edərkən qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ kompleks təhlil tələb edir. Hüquqi rejim anlayışı kreditləşməni və kredit resurslarının yaranması anlayışlarını əlaqələndirir.

Kreditləşmə sistemi bankın resursları üzərində qurulur. Bu zaman verilən kreditlərin həcmi cəlb olunmuş vəsaitlərdən və bankın fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi gəlirdən asılıdır. Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, müasir kredit sistemi göstərilən resurslarla yanaşı mərkəzi bank tərəfindən müəyyən olunan iqtisadi normativlərdən də asılıdır.

Bank sahəsində idarəetmə və beləliklə, kreditləşmənin hüquqi rejimi müəyyən etmə inzibati-hüquqi (Mərkəzi Bankın aktlarında əksini tapan imperativ normalarından) və mülki-hüquqi metodlarla (mülki hüququn ümumi başlanğıclarından, dispoziitivlikdən) ibarətdir. Hələ O.S.İoffe qeyd edirdi ki,

bankların kredit fəaliyyətinin hüququn müxtəlif sahələri tərəfindən hüquqi tənzimlənməsi məsələsi mübahisəsizdir. Lakin kompleks hüquqi tənzimləmə kompleks hüquq münasibətləri yaratmır. Hüququn müxtəlif sahələrinə aid hüquq münasibətləri biri-biri ilə sıx əlaqədə ola bilər. Buna baxmayaraq onların hər biri yalnız bir hüquq sahəsinə aiddir və digərləri ilə birlikdə kompleks münasibətlər yaratmır (11, 246).

V.F.Popondopulonun qeyd etdiyi kimi, sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi rejimi ümumilikdə hüquqi tənzimetmənin yolverilənlik başlanğıcları ilə xarakterizə olunur. Bu başlanğıc sahibkara digər kontragentlərlə münasibətlərdə hüquq və maraqlarının müdafiəsində geniş imkanların tanınmasında ifadəsini tapır (15, 57).

Hüquqi rejim anlayışı hüquq nəzəriyyəsi tərəfindən kifayət qədər yaxşı işlənmişdir. S.S.Alekseyev hüquq sahələrini xarakterizə edərkən hüquqi rejim anlayışını aşağıdakı kimi müəyyən edirdi: Hüquqi rejim dedikdə spesifik tənzim etmə üsulları ilə xarakterizə olunan xüsusi və bütöv təsir sistemi başa düşülür. Bu təsir sistemi hüquq və vəzifələrin məzmununun yaranması və formalaşmasının xüsusi qaydasını, tətbiq olunan sanksiyaların xüsusiyyətlərini, onların həyata keçirilməsi şərtlərini, müvafiq hüquq normalarına təsir edən vahid prinsipləri və ümumi qaydaları nəzərdə tutur (1, 176).

Yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirərək kreditləşmənin hüquqi rejimini aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirmək olar: bu bank kreditləşməsinin hüquqi tənzimlənməsi sistemidir və xüsusi tənzimetmə üsulları ilə xarakterizə olunur, bu üsulların içərisində ən mühüm yeri dövlət tərəfindən iqtisadi normativlər vasitəsilə maliyyə-kredit sisteminin stabilliyinin təmin olunması, bununla yanaşı kreditləşmə qaydalarının və ehtiyat fondlarının yaradılması ilə əlaqədar öhdəliklərin pozulmasına görə mülki və inzibati qaydada məsuliyyətin tətbiqi durur.

Kreditləşməyə münasibətdə bankların kredit fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin əsas məqsəd – bankların normal iqtisadi inkişafına mane olmaq deyil əksinə bu inkişafı dəstəkləməkdən ibarətdir. Bank kreditləşməsi müasir dövrdə mühüm sosial-iqtisadi sahələrdən biri olmaqla paralel hüquqi təminatlara ehtiyacı vardır. Odur ki, qanunverici bank kreditləşməsinin hüquqi tənzimlənməsinə münasibətdə dövrün tələblərindən asılı olaraq yeni yanaşmalar müəyyən etməlidir. Bu yanaşmanın prinsipləri kimi, aşağıdakılar çıxış edə bilər.

- Bankların və borcalanların maraqlarının balanslaşdırılması
- Pul vəsaitlərinə ehtiyac duyan hər kəs üçün bank kreditlərindən yararlanma bilməsi imkanının tanınması
- Bank kreditləşməsi bazarında rəqabət mühitinin təmin olunması
- Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatları üçün müəyyənləşdirilən məcburi qaydaların sayının azaldılması.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək bank fəaliyyətinə kredit təşkilatı tərəfindən bank əməliyyatlarından sistematik olaraq mənfəətin əldə olun-

masına yönələn fəaliyyət kimi tərif vermək olar. Lakin bu cür yanaşma bank fəaliyyətinin əsas əlamətlərini açıqlamır. Verilən anlayış bank fəaliyyətini sahibkarlıq fəaliyyətinin digər növlərinə verilən anlayışla eyniləşdirir.

Qeyd olunan problemlə əlaqədar xarici ölkələrin təcrübəsində fərqli baxışlara rast gəlmək olur. Məsələn, İngiltərə qanunvericiliyində hətta Bank fəaliyyəti haqqında 1987-ci il tarixli qanununda belə bank və bank fəaliyyətinin dəqiq anlayışı yoxdur. Bank fəaliyyətinə verilən anlayışlar dəyişkən xarakterlidir. Doktrina ondan ibarətdir ki, bank fəaliyyəti dedikdə xüsusi icazə (sertifikat) əsasında müştəridən pulların qəbulu, çeklərin inkasasiyası, müştərinin tapşırığının ödənilməsi və cari hesabın idarə edilməsi başa düşülür.

Bununla bərabər fəaliyyəti bank fəaliyyəti kimi qəbul etmək haqqında qərar onu həyata keçirən şəxsin nüfuzu nəzərə alınmaqla verilir. Bəzi hallarda isə kredit təşkilatı olmayan subyektin də bank fəaliyyəti tanına bilər. Beləliklə sistemə olaraq depozit qəbul etməyi bank fəaliyyətinin məzmununu müəyyən edən əsas fəaliyyət kimi qəbul etmək olar.

Beləliklə, kreditləşmə bank fəaliyyətinin elementi olmaqla onun istiqamətini müəyyən edir. Bu fəaliyyətə bəzi elementlər, məsələn, əmtənin dəyərinin öncədən ödənilməsi və əmtənin ödənilməsi üçün möhlətin verilməsi əlavə edilməklə anlayışın genişləndirilməsinin məqsədə uyğun olmadığını düşünürük.

Qeyd etmək zəruridir ki, kreditləşdirmə dedikdə dövlətin və xarici maliyyə fondlarının fəaliyyəti deyil məhz kredit təşkilatlarının fəaliyyəti başa düşülür. Hüquq ədəbiyyatlarında fərqli fikirlərə rast gəlmək olur.

Kreditin qaytarılmasının onun əsas şərtlərindən biri olmasını M.Didro öz əsərlərində hələ 250 il əvvəl qeyd etmişdir. Kredit yalnız onun qaytarılmasının təmin olunmasına əminlik olandan sonra əhəmiyyət kəsb edir.

Ondan yüz il sonra A.Çeşkovskiy vurğulayırdı ki, kreditin qaytarılması vacib şərtidir, bu şərt kreditin maddi əsasını təşkil etməklə krediti müəyyən edir və həyata keçirir.

Con Mil, hansı ki, hüquq nəzəriyyəsi ona D.Rikardo və A.Smitin tədqiqatlarını sistemləşdirdiyinə görə minnətdardır, qeyd edirdi ki, kredit başqasına məxsus, qaytarılmalı olan kapitalın istifadəsinə icazədir.

Sovet dövrünün alimlərinin bir çoxu kreditin qaytarılması nəzəriyyəsinə müraciət etmişdilər. Bu tədqiqatların əksər hissəsi kreditin qaytarılması məsələsini kreditin mahiyyətinin analizində görürdülər.

İlk dəfə sosializmdə kreditin qaytarılmasının kredit münasibətlərinin mühüm və ayrılmaz şərti olmasını 30-cu illərin ortasında Y.E.Şenger qeyd etmişdir (18, 55). O zaman əsas diqqət kredit vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi və ya iqtisadiyyatın bərpasının vasitəsi kimi əlamətlərinin təhlilinə yönəlmişdir. Sonrakı dövrlərdə kreditin qaytarılmasının təhlili barədə Y.E.Şengerin fikirlərinə istinad edən daha dərin tədqiqatlara Q.A.Şvarsın, V.M.Batirevin (3, 254), M.S.Atlasın (2, 171), O.İ.Lavruşinin (8, 230), M.A.Pesselin (14, 165) və digərlərinin əsərlərində rast gələ bilərik.

O.İ.Lavruşininin əsərlərində qeyd olunur ki, geri qaytarma kreditin əsas xüsusiyyəti olmaqla kreditin bütün mərhələləri üçün: vəsaitlərin toplanması, toplanmış vəsaitlərin yerləşdirilməsi, borcalan tərəfindən vəsaitlərin istifadəsi, borcun qaytarılması – xarakterik olan əlamətdir (8, 62-63).

Bununla yanaşı geri qaytarma əlaməti yalnız kreditə xasdır, digər iqtisadi kateqoriyalara məsələn maliyyəyə aid deyildir. 60-cı illərdə geriyyə qaytarılma əlamətinin maliyyəyə aid edilib edilməməsi ətrafında diskussiyalar aparılırdı.

Maliyyəyə geri qaytarma əlaməti xasdır və o kredit münasibətləri ilə eyni tiplidir deyən alimlərin bu mövqeyi O.İ.Lavruşin tərəfindən haqlı olaraq aşağıdakı səbəblərə görə tənqid olunurdu: Birincisi, dövlət büdcəsindən maliyyəyə mütəəssisələrdə büdcəyə verilən ödənişlər mütəəssisəyə geri qaytarılır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində isə bu hal olmur.

İkincisi, bu tip qaytarılmalar mütəəssisələr və sığorta təşkilatlarınınin maliyyəyə mütəəssisələri üçün xarakterik deyildir. Bu isə o deməkdir ki, vəsaitləri geri qaytarma maliyyənin mütəəssisəedici əlaməti deyildir.

Qaytarma məhdud sferada dövlət tərəfindən alınmış gəlirin qaytarılması kimi çıxış edir. Kreditin qaytarılması isə ondan istifadəyə görə haqqın ödənilməsidir. Kreditin qaytarılmasını onun əsas əlaməti kimi təqdim etməklə yanaşı O.İ.Lavruşin qaytarmanı kreditin xüsusi qanunu sırasına aid edir.

Bir tərəfdən qaytarma əlaməti kreditin mahiyyətinin elementi kimi, onun daxili xüsusiyyətini mütəəssisə edirsə, digər tərəfdən qaytarma kreditin ümumi hərəkətinin xüsusiyyətlərini mütəəssisə edir. Kreditin qaytarılması üç əsas cəhəti özündə ehtiva edir. Birincisi, verilmiş hər bir borc qaytarılmalıdır və onun qaytarılması təmin edilməlidir; ikincisi, kreditor yerləşdirmə məqsədilə aldığı vəsaitləri qaytarmalıdır.

Sovet hüquq ədəbiyyatlarında qaytarmanı kreditin keyfiyyəti kimi qiymətləndirməyə yönələn fikirlər geniş yayılmışdır. Bu mövqə Y.P.Strazdnış (16, 245) və A.Y.Druqova (6, 180) tərəfindən dəstəklənmirdi. A.Y.Druqovaya görə qaytarma kreditin xüsusiyyətinin tamlığını mütəəssisə edir. Onun təbiətindən irəli gəlməklə yalnız mahiyyətini deyil həmçinin mövcudluğunun formasını mütəəssisə edir.

Bu tərz yanaşma bank kreditləşməsinin keyfiyyət göstəricilərindən çıxış edərək təsnifatının aparılmasının elmi əsaslandırılmasını verir. Bu halda keyfiyyətin kriteriyası konkret əqdə kreditin həyata keçirilməsi ölçüsü olan kreditin qaytarılması şərti çıxış edir. Və nəhayət bir sıra sovet və xarici ölkələrin alimləri kreditin qaytarılmasını onun prinsiplərinə aid edirlər. Bununla bərabər bu fikirlər qaytarmanı kreditin mahiyyətini mütəəssisə edən əsas əlamətlər sırasından çıxartmırlar. Sovet iqtisadi ədəbiyyatlarında qeyd olunan mövqenin tərəfdarları kimi, A.M.Birman, V.İ.Rıbin, M.İ.Serebryanıy, N.N.Şabanova, S.B.Şteynşleyqer, N.S.Şumov, M.A.Pessel, O.İ.Lavruşin, N.İ.Valençeva və s. çıxış edir.

Yuxarıda səsləndirilən fikirləri və iqtisadi ensiklopediyalarda kredit-

ləşməyə verilən anlayışları nəzərə almaqla aşağıdakı yanaşmanı formalaşdırmaq olar. Kreditləşmə - aktivlərin (pul vəsaitlərinin, əmtələrin, qiymətli kağızların) qaytarılması şərti ilə müəyyən müddətə və müəyyən faiz müqabilində yerləşdirilməsinin həyata keçirilməsi başa düşülür. Bununla bərabər bank qaydalarında və mülki qanunvericilikdə kreditin müddətli xarakteri xüsusi olaraq vurğulanır. Kreditin qaytarılmasının hansı nəzəri səviyyədə baxılmasından asılı olmayaraq, bilməliyik ki, o müəyyən hallarla şərtlənir.

Təcrübədə borcdan istifadə zamanı və onun dəyərinin qorunmasına görə müəyyən yayınmalar ola bilər. Onun dəyəri müəyyən hissədə qaytarıla və ya itirilə bilər. Bu yayınma faktları kreditin qaytarılması əlamətinin itkisi deyil. Qaytarma kreditin mühüm hərəkət xassələri olmaqla qüvvədə qalır, belə ki, o borca verilmiş pul vəsaitləri ilə əlaqədar olaraq kreditor və borclu arasında olan iqtisadi münasibətlərin mahiyyətini xarakterizə edir.

Aparılmış analiz aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verəcəkdir:

- 1) Kreditin hüquqi təbiətini adekvat olaraq əks etdirən hüquqi anlayış hələ ki, verilməyib. Hüquqi mənada kreditə zamanından öncə anlayış vermək bizim fikrimizə görə obyektiv olaraq bu kateqoriyanın hüquqi mövqedən kifayət qədər araşdırılmaması ilə şərtlənir və bunun nəticəsi olaraq müvafiq tərif üçün kifayət qədər arqument formalaşmayıb.
- 2) Bank fəaliyyəti bunun üçün Mərkəzi Bankdan müvafiq lisenziya almış, müəyyən edilmiş qaydada kredit təşkilatı kimi qeydə alınmış xüsusi subyekt tərəfindən həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyəti növlərindən biri olmaqla aşağıda göstərilən daimi olaraq həyata keçirilən hərəkətlər sistemidir:
 - Fiziki və hüquqi şəxslərdən pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi;
 - Pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsi;
 - Fiziki və hüquqi şəxslərin həmçinin müxbir bankların tapşırığı ilə onların bank hesablarından hesablaşmaların həyata keçirilməsi;
 - Bank hesabları açılmadan fiziki şəxslərin göstərişi ilə pul vəsaitlərinin köçürülməsi;
 - Pul vəsaitlərinin, veksellərin, ödəmə və hesablaşma şərtlərinin inkassasiyası və fiziki və hüquqi şəxslərə kassa xidmətlərinin göstərilməsi;
 - Nağd və nağdsız formada olan xarici valyutanın alqı-satqısı, zəminlik;
 - Fiziki və hüquqi şəxslərlə bağlanmış müqavilələr əsasında onların pul vəsaitləri və digər əmlakları üzərində etibarnaməli idarəçilik.

Kreditin əsas əlamətləri olan kreditin hərəkət qanunu, kreditin keyfiyyət kriteriyası ilə yanaşı kreditin qaytarılması şərti də kredit nəzəriyyəsində xüsusi yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

13. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. Т.1. М.: Юридическая литература, 1981, 192 с.
14. Атлас М.С. Кредитная реформа в СССР. М.: Финансы, 1952, 185 с.
15. Батырев В.М. Товарно-денежные отношения, финансы и кредит в социалистическом

- хозяйстве. М.: Финансы, 1970, 397 с.
16. Воронова Л.К. Правовое регулирование кредитно-расчетных отношений в народном хозяйстве / Киев: Высшая школа. Головное изд-во, 1998, 260 с.
 17. Гражданское право. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К. Толстого. М.: Проспект, 2003, 848 с.
 18. Другова А.Ю. Принцип срочности кредитования и контроль за его соблюдением: Автореф. дис. канд.юрид.наук:12.00.03 / Моск. гос. юрид. академия. М., 1997, 226 с.
 19. Ефимова Л.Г. Понятие, правовая природа и содержание кредитных договоров, заключаемых коммерческими банками / Л.Г.Ефимова // Государство и право, 1993, №5.
 20. Лаврушин О.И. Кредит в социалистическом обществе. М.: Финансы и статистика, 1974, 350 с.
 21. Лебедев К.К. Правовые основы накопления и использования частного капитала по законодательству Российской Федерации // Актуальные проблемы совершенствования законодательства и правоприменительной практики на современном этапе: Материалы межвузовской научно-практической конференции. Калининград, 2004, 420 с.
 22. Массарыгин Ф.С. Кредитная система СССР / М.: МГУ, 1974, 245 с.
 23. Ioffe O.S. С. Избранные труды: В 4т.Т.3. Обязательственное право. СПб., 2004, 285 с.
 24. Олейник О.М. Теоретические основы банковского права. М.: Статут, 1995, 410 с.
 25. Общая теория денег и кредита: Учебник для вузов / Под. ред. Е.Ф.Жукова. М., 2000.
 26. Пессель М.А. Эффективность кредитования промышленности. М.: Финансы, 1970, 165 с.
 27. Попондопуло В.Ф. Правовой режим предпринимательства. СПб.,1994, 328 с.
 28. Страздыньш Я.П. Качество кредита и причины кредитования. М.: Деньги и кредиты, 1984, с 19-24.
 29. Устенко А.Л. Кредитные отношения в переходной экономике: теория и практика: Дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 / Орловская гос. Сельскохозяйственная академия. Орел, 1998, 186 с.
 30. Шенгер Ю.Е. Развитие и организация кредитной системы СССР. М.: Госфониздат, 1934, 216 с.

СУЩНОСТЬ И ПРАВОВАЯ ПРИРОДА КРЕДИТА И БАНКОВСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ

Р.А.ГЁЮШОВ

РЕЗЮМЕ

В статье проводится анализ разных понятий, охваченных сущностью кредита как правовой категории. Исследуются имеющиеся в юридической литературе взгляды по поводу долговых взаимоотношений, возникающих в связи с накоплением, размещением и выдачей временных свободных денежных средств.

Указывается на необходимость комплексного анализа правового режима кредитования. Отмечается, что понятие правового режима кредита координирует появление понятий кредитование и возникновение кредитных ресурсов. В связи с исследуемой проблемой анализируются различные подходы, имеющие место в практике зарубежных стран.

Ключевые слова: договор кредита, денежные обязательства, кредитные ресурсы

THE LEGAL NATURE AND ESSENCE OF CREDITS AND BANK CREDITING

R.A.GOYUSLOV

SUMMARY

The article deals with and examines lots of definitions embraced by the main point and expression of credit as a legal category. The author offers an opinion towards ideas as the obligation relationship arisen in connection with the form of money obligation and cash funds on collection of temporary free funds specified in the legal literature regarding the credit.

The article stresses the necessity of the crediting legal regime and its complex analysis. It is noted that the definition of “legal regime” colligates the definitions of crediting and forming of the credit resources. The distinctive opinions contained in the foreign countries’ experience in connection with the investigated problem are analyzed.

Key words: credit agreement, legal regime, money obligation, credit resources.